

**YETİRMİŞLİ GÜLÇİNƏ**  
*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına*  
*Tarix İnstitutunun aspirantu*  
*TarixVeOnunProblemleri@gmail.com*

## KƏND TƏSƏRRÜFATI VERGİSİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN KƏNDLİSİ (XX əsrin 20-ci illəri)

**Açar sözlər:** *kəndli, ərzaq saplağı, kənd təsərrüfatı vergisi, "hərbi kommunizm", çanaq*  
**Ключевые слова:** *крестьянство, разверстка, сельхозналог, "военный коммунизм",*  
*чанаг*

**Key words:** *the peasantry, allotment, agricultural tax, "War Communism", chanag*

Dövlətin mühüm siyasətlərindən biri vergi siyasətidir. Azərbaycan SSR-də vergi siyasəti, o cümlədən, kənd təsərrüfatı vergisi siyasəti XX əsrin 20-ci və sonrakı illəri ərzində təcridən formalaşmışdır. Azərbaycan kənd təsərrüfatı vergisinin formalaşması məsələləri Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən qismən tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan üçcildlik və yeddicildlik "Azərbaycan tarixi"nin müvafiq cildlərində, tarixçilərdən Y.A.Tokarjevski, Z.M.İsayev və başqalarının əsərlərində vergi məsələlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur [1, 286-287; 2, 92-93; 3; 4].

Məqalənin yazılmasında məqsəd vergi yığılması prosesini deyil, həmin prosesdə Azərbaycan kəndlisinə olan münasibəti müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində "hərbi kommunizm" şəraitində maddi marağın olmaması üzündən əlavə ərzaq istehsalı hasil etmək, kənd təsərrüfatı istehsalını inkişaf etdirmək qeyri-mümkün idi. 1921-ci ilin əvvəllərində yeni iqtisadi siyasətə (YİS) keçidlə əlaqədar olaraq kəndlilərin ərzaq saplağı ilə bağlı yaranan narazılığı müəyyən dərəcədə aradan qalxdı. 1921-ci il mayın 17-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi "Bütün ərzaq inhisarı növlərinin ləğv edilməsi haqqında" dekret verdi. Bu dekretə əsasən respublikada saplaq vergisinin qalıqları ləğv edilirdi və məhdud həcmdə olsa da, istehsalçıların marağını stimullaşdıran ticarət azadlığına yol verilirdi [5].

3 cildlik "Azərbaycan tarixi"nin I, yeddicildlik "Azərbaycan tarixi"nin VI cildində xüsusi olaraq qeyd edilir ki, "Azərbaycan kəndliləri ağır vəziyyətdə olduqlarına görə, Azərbaycanda ərzaq vergisinin tətbiq edilməsi 1922-ci ilə qədər təxirə salındı. Həm də nəzərə alınırı ki, Azərbaycan nəinki taxıl bitkiləri ixrac etmirdi, əksinə, idxal olunan taxıl işlədirdi" [1, 286-287; 2, 92-93].

7 cildlik "Azərbaycan tarixi"nin 6-cı cildində deyilir: "1921-ci ildə kəndlilərin ərzaq vergisindən azad edilməsi Azərbaycan kəndinə böyük yüngüllük gətirdi... Sovet Rusiyası özünün ərzaq çətinliklərinə baxmayaraq, neftin naminə Bakını çörəklə təmin etməyi öz üzərinə götürmüşdü". Növbəti abzasda isə deyilir ki, "yaranmış ümumi iqtisadi böhran və kənd təsərrüfatının olduqca ağır vəziyyəti şəraitində respublikanın öz daxili ehtiyatları hesabına Bakı fəhlələrini təmin etmək üçün ... "çanaq" adlanan könüllü natural rüsum tətbiq etmək haqqında qərar qəbul edildi" [2, 92-93].

Aydın deyil – Bakını Rusiya çörəklə təmin edirdi, yoxsa Azərbaycan SSR öz daxili ehtiyatları hesabına bu işi görürdü? Üstəlik bu yuxarıdan qərarla edilirdisə, bunun harası könüllü idi?

Tarix və onun problemləri, № 4 2012

Göründüyü kimi, yuxarıda sovet təbliğatı pafosu ilə birtərəfli deyilmiş fikirlər kökündən əsassızdır və bu barədə dediklərimizi aşağıda əsaslandırmağa çalışacağıq.

Əvvəla, Azərbaycan kənd təsərrüfatının bərhad hala düşməsinin əsas səbəbkarları yaxşı bəllidir. XI qırmızı ordunun buradakı qərtləri, qanunsuz rekvizisiyaları, rusların tətbiq etdikləri qondarma "hərbi kommunizm" və "ərzaq saplağı" ölkənin qısa müddətdə təsərrüfatsızlaşdırılmasında həlledici rol oynamışdı.

İkincisi, təbii ki, Azərbaycan SSR-də ərzaq vergisinin tətbiqinin təxirə salınması kənd təsərrüfatının dirçəldilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilərdi. Lakin, bu "təxirəsalma" ərzaq vergisinin, demək olar ki, onunla bərabər olan, bəzi hallarda isə ondan da çox olan digər yığım növlərilə əvəzlənməsi ilə nəticələndi. Konkret olaraq Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən ərzaq vergisi əvəzinə "çanaq" adlı "könüllü"-məcburi natural yığım forması müəyyənləşdirildi və bu, AzMİK-in 1921-ci il 18 sentyabr tarixli qərarı ilə qanuniləşdirildi. Qeyd edək ki, bu növ yığım – "çanaq" kəndlilərin ucdantutma "könüllü" şəkildə məcburi (!) qaydada özlərinə vergi müəyyən etməsi idi [Qanun üçün daha ətraflı bax: 6, №6, 177-178; №9, 275; 7, 23.11.1921].

Bütün bunlardan əlavə bolşeviklərin "iqtisadi siyasətləri" üzündən və Rusiyanın 1919-1922-ci illərdə quraqlıqdan acliq çəkən əhalisi üçün ərzaq və vəsait də toplanılırdı. 1919-1922-ci illərdə bir çox qəzalarda məhsul qıt olduğundan bu "təxirəsalma" faktiki olaraq sırf simvolik xarakter daşıyırdı.

Bir neçə kəlmə də Azərbaycan SSR-ə ərzaq gətirilməsi haqqında. Yuxarıda deyilənlərdən qarşıya belə bir məntiqi sual çıxır: əgər Azərbaycan SSR acliğa məruz qalmış Rusiyaya taxıl yardımı göstərirdisə [bu barədə daha ətraflı bax: 8, 63-79], onun milyonlarla insanın acliq çəkdiyi bu respublikadan taxıl aparması (xüsusi olaraq bu məqsədlə **Volqaboyu Aclarına Yardım Komitəsinin** yaradılmasını və Rusiyada haqqında bəhs olunan dövrdə 21 mln. nəfər adamın acından öldüyünü göstərmək kifayətdir) nə dərəcədə mümkündür? Belə çıxır ki, o dövrün qatarları taxıl yüklü vaqonları fasiləsiz olaraq şimala-cənuba daşımaqla məşğul imiş.

Azərbaycan SSR-in Rusiyanın Volqaboyu aclarına yardımını məsələsini tədqiq etmiş S.Ə.Zeynalova yazır ki, "Azərbaycanın bütün qəzalarının ödənişi ərzaqla - taxılla edə bilməyən kəndliləri onu malqara, düyü və çəltiklə ödəyərək bildirmişlər ki, bu, çanaq əvəzidir.

Bir çox Azərbaycan kəndliləri Volqaboyu acları üçün ərzağı öz arabalarında Bakıya gətirmişlər. Təkcə 1921-ci ilin oktyabrınadək Bakı fəhlələri özlərinin cüzi ərzaqlarından ayırdıqları payları, Şamaxı qəzasının, Salyan qəzasının nümayəndələri, Quba və digər qəzaların kəndliləri topladıqları taxılı və digər ərzağı Bakıya gətirmişdilər" [8, 73 və s.].

Qeyd edək ki, respublikaya taxıl gətirilməsi sonrakı illərə təsadüf edirdi, belə ki, mərkəzin göstərişi ilə Azərbaycan SSR taxıl sahələrində sovet sənayesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, Rusiyanın yüngül və hərbi sənayesi üçün strateji xammal sayılan pambıq əkib-becərməyə başlamışdı. Məhz bu dövrdə də Azərbaycan SSR-ə taxıl gətirilirdi.

AzMİK-in dekretlərinə və Azərbaycan SSR XKŞ-nın qərarlarına uyğun olaraq 1922-ci təsərrüfat ilində vergidən yalnız pambıq sahələri və ipəkçiliyin inkişafı məqsədilə salınmış çəkilliklər azad edilmişdi; bütün digər təsərrüfatlar yerləşdikləri bölgələrdən asılı olaraq fərqli natural vergiyə, yəni dərəcələr üzrə vergiyə cəlb olunmuşdular [9, 127, 88]. Verginin dərəcələr üzrə yığılması barədə o dövrün qəzetlərində cədvəllərlə gündəlik informasiya da verilirdi [7, 3.08.1922; 10, 23.09.1922 və s.].

Həmin illərdə bütövlükdə İttifaq üzrə, o cümlədən, Azərbaycan SSR-də vergi özünəməxsus şəkildə hər il dəyişən metodlarla yığılırdı ki, bu da o dövrün vergi yığını

sisteminin naqisliklərlə dolu olmasından və qeyri-mükəmməlliyindən xəbər verirdi.

Gəlir haqqında müvafiq məlumat olmadan yuxarıdan verginin həcmi müəyyən edilir və dekretləşdirilirdi. Sonra bu "norma" respublikalar, qəzalar, təsərrüfatlar arasında bölüşdürülürdü və bu zaman sonuncuların cüzi qismi tamamilə zəif və imkansız olduğundan vergidən azad olunurdu, bu şərtlə ki, onların vergi paylarını digər təsərrüfatlar ödəməli idi. Beləliklə, əhəlinin yalnız bir qismi vergi ödəyir, vergidən azad olunan qismi isə təcridən ələbaxımlığa öyrəşir və təsərrüfatının inkişafında elə də maraqlı olmurdu, üstəlik imkanlı kəndliləri qolçomaq adı ilə damğalayaraq, onların barəsində "lazımi yerlərə" xəbər verəcəkləri ilə hədələyirdilər. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1926/27-ci təsərrüfat ilində kəndlilərin yalnız 3,76%-i Azərbaycan SSR üzrə vahid kənd təsərrüfatı vergisinin üçdə birindən artığını ödəmişdir. Başqa sözlə, normal sayıla biləcək 119500 təsərrüfat 700900 rubl vergi ödədiyi halda, onlardan 10 dəfə az olan 11946 daha rentabelli təsərrüfat 905896 rubl ödəmişdir. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, həmin dövrdə kəndlilərin 38%-i vergi ödənişindən azad edilmişdi [7, 10.05.1927].

Yəqin ki, kənd təsərrüfatının bərpası məsələsində hansı təsərrüfatlara üstünlük verilməsi barədə elə o vaxtlar fikirləşmək lazım idi. Sonralar "xalq düşməni" adlandırılan Buxarin və Rıkov ilk vaxtlar dəfələrlə bu məsələyə diqqəti yönəltsələr də, nəticədə rentabelli təsərrüfatlar üçün vergilərin həcmi daha da artırıldı. Belə artırılmış vergilərin ödənməsindən sonra rentabelli təsərrüfatların bir hissəsi var-yoxdan çıxırdı və əmlakları xüsusi üçlüklərin (troyka) qərarı ilə müsadirə edilib satışa çıxarılırdı [7, 14.06.1926]. Müflisləşdikdən sonra vergi ödəyə bilməyənlər ZSFSR MİK və XKŞ-nın 22 iyun 1923-cü il tarixli birgə qərarına əsasən qatı və islaholunmaz pozucular adlandırılaraq, həbs edilirdilər [11, 1.07.1923].

Verginin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün gəlirlər haqqında dəqiq məlumat əldə olunmalı idi və yalnız bundan sonra müvafiq vergi təyin olunmalı idi, yuxarıdan heç nə haqqında təsəvvürə malik olmadan istənilən normada vergi təyin etmək doğru deyildi, çünki belə olduqda kəndli vergidən yayınmaq üçün yollar aramaq məcburiyyətində qalırdı.

1921-ci ildə müxtəlif adlarla vergi yığılsa da, rəsmən vergi yığımının tətbiqi həmin ildə qıtlıq olduğundan təxirə salınmışdı. Bu səbəbdən də 1922-ci il martın 15-də Azərbaycan K(b)P MK Azərbaycan SSR-in acliqda olduğunu bəyan etmək məcburiyyətində qalmışdı [9, 127,11], həmin il martın 25-dən isə onun göstərişi ilə acliqda olanlara yardımın yoxlanması həftələrinin keçirilməsinə başlanılmışdı [9, 127,12]. İttifaqın yuxarı dairələri ərzaq vergisinin bütünlüklə tətbiq edilməsini tam kəskinliyi ilə tələb edirdilər. Ona görə də Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı ilə "verginin yalnız əkilmiş sahələrdən alınması haqqında" qərar qəbul etdi. Lakin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, əkin sahələrinin və malqaranın dəqiq hesabının aparılmadığından bir çox qəzalarda əyintilərə yol verilmişdi. Məsələn, Ağdam qəzasında 1924-cü ildə 100 min əhali əvəzinə uçota alınmış 60 min nəfərdən vergi toplanılmışdır. Qalan 40 min nəfər isə sadəcə olaraq hesaba alınmamışdı və onların ödəməli olduqları vergini yuxarıda göstərilən 60 min nəfər ödəmişdi [7, 27.04.1925].

1925-ci ildə bu xətlər qismən aradan qaldırılmışdı. Təkcə Ağdam qəzasında 22 kənd əlavə olaraq uçota alınmışdı, hətta yaylaqda olanlar da vergiyə cəlb olunmuşdu [7, 14.06.1925]. Bir sıra qəzalarda, məsələn, Cəbrayıl və Lənkəran qəzalarında yerli təşkilatların himayədarlığı ilə 45-50% əkin sahəsi, 10%-dən 70%-ədək malqara uçotdan gizlədilmişdi [7, 3.06.1925]. Bu və digər qəzalarda əlavə uçotlar aparılmışdı.

1924-cü ildə respublikada 45800 desyatin bağ sahəsi var idi, bunlardan yalnız 12968 desyatini uçota alınmışdı. 24600 desyatin üzümlükdən yalnız 15376 desyatini uçota alınmışdı [7, 28.04.1925]. Nəticədə yenə də yalnız uçota alınan təsərrüfatların sahələri üzrə vergi

ödənilmişdi.

Kəndli kütləsinin tam savadsızlığı, geridə qalması və müvafiq təşkilatların onların arasında maarifləndirmə işləri aparmaması və ya çox pis aparması üzündən vergi məsələsinə biganə yanaşmaları da onların vəziyyətini xeyli çətinləşdirirdi. Məsələn, 1924-cü ildə Ağdaş qəzasında pambıq əkinlərinə avans paylanılan zaman kəndlilər 4 desyatin yazdırıb, 1 desyatin əkirdilər ki, bunun da mənfəi nəticəsini məhsul yığımı zamanı görürdülər: onlardan əkdikləri 1 desyatınə görə deyil, yazdırdıqları 4 desyatınə görə vergi alınır [7, 14.06.1925].

Vergi məsələsində başqa nöqsanların da mövcudluğu diqqəti cəlb edir. Məsələn, "Kommunist" qəzetində çap olunmuş "Avans fırladaqları" adlı məqalədə göstərilir ki, Əli-Bayramlı dairəsinin Aleksandrovka kəndində pambıq əkinlərinə avans verilən zaman kəndlilər yerli rəhbərlərin təzyiqi ilə pul almaları barədə cədvələ imza atmışlar, pulu isə kənd sovetinin sədri vergi hesabına keçirdiyindən onlar pambıq əkinlərini apara bilməmişlər. Belə çıxırdı ki, vergi borcları Azərpambığın avansları hesabına ödənilirdi. Burada əkinlər aparılmırdı, lakin Azərpambıq avans verdiyindən onları uçota alırdı və məhsul yığımı vaxtı vergini tələb edirdi [7, 15.06.1926].

Burada bir məsələ də diqqəti cəlb edir. Dövlət orqanları vergilərin yığılmamasına görə yerli təşkilatları və vəzifə sahiblərini də çox ciddi şəkildə sıxışdırdığından, onlar da məsuliyyətdən yaxalarını qurtarmaq məqsədilə belə yollara əl atırdılar, hərçənd burada daha pis ilişirdilər.

Yerli hesablayıcıların yararsızlığı üzündən də xətalara yol verilirdi. Belə xətalara yol verilməsinin qarşısını almaq məqsədilə Zaqafqaziya Xalq Maliyyə Komissarlığının Azərbaycan müvəkkilinin təşəbbüsü ilə hesabdarların hazırlanması üçün ikihəftəlik kurslar açılmışdı [7, 13.04.1926].

Verginin toplanılmasını çətinləşdirən məqamlardan biri də onların sayının son dərəcə çox olması idi. Kəndli həm Ümumrespublika orqanları, həm də yerli rəhbərlik tərəfindən təyin olunmuş 10-dan artıq vergi verməli idi. Üstəlik bəzi bölgələrdə vergilər müxtəlif məhsullarla alınır, nəticədə də qiymətlərdə tərs mütənəsiblik yaranırdı. Bundan əlavə həm də valyutanın dəyəri yox idi və onun qiyməti az qala hər gün dəyişirdi. Belə olduqda itirən həmişə kəndli olurdu. Qızıl pulla ödəniş də eyni nəticəni verirdi. Çıxış yolu verginin natura ilə ödənilməsində görülürdü.

ZaqMİK və ZaqXKS-nin 23 aprel 1923-cü il tarixli dekretinə əsasən 1923-cü il iyunun 1-dən etibarən bütün mövcud kənd təsərrüfatı vergiləri ləğv edilirdi (borcların ödənilməsi şərtilə) və əvəzində həmin gündən etibarən vahid kənd təsərrüfatı vergisi tətbiq edilirdi [7, 11.03.1923]. Amma bu da 1 ay sonra ZaqMİK və ZaqXKS-nin 9 iyul 1923-cü il tarixli dekreti ilə rayonlaşdırılmışdır: Azərbaycan SSR Gəncə, Şəmkir, Lənkəran, Salyan, Quba, Qazax, Şamaxı, Ağdaş, Göyçay və Şuşa qəzaları ərzaq vergisi əvəzində pul vermək hüququ olmaqla natural vergi ödəməli idilər. Qubalı, Qaryagin, Nuxa, Zaqatala, Bakı, Cavanşir qəzaları və Naxçıvan ölkəsi vergini pulla ödəməli idilər [7, 14.05.1923; 11, 14.07.1923].

Mərkəz və Cənubi Qafqazın rəhbər dairələri məlum səbəblər üzündən vahid kənd təsərrüfatı vergisini Azərbaycan SSR üçün bilərəkdən artırılmış ölçülərdə təyin edirdilər. Vergi təyin etmənin əsasını Azərbaycan SSR torpaqlarının gerçək məhsuldarlığı deyil, ZaqXKS-nin müəyyənləşdirdiyi rəqəmlər təşkil edirdi [9, 133,90arx.]. Əgər nəzərə alınsa ki, Azərbaycan SSR əvvəlki iki ildə ağır iqtisadi vəziyyətdə olduğundan formal olsa da, kənd təsərrüfatı vergisini ödəməkdən "azad" olunmuşdu və 1922-ci ildə burada aclıq elan olunmuşdu, amma bunlara baxmayaraq 2 mln. pud həcmində, yəni təyin olunandan 200% artıq vergi ödəmişdi [bax: 4, 20], onda bəlli olur ki, təzəcə yaradılmış ZSFSR tərəfindən

müəyyən edilmiş 4 mln. 840 min pud buğda həcmində verginin 1923-cü il üçün təyin olunması, Azərbaycan xalqının kasıb güzəranını nəzərə almadan Azərbaycan SSR-dən mümkün qədər daha çox vergi qoparmaq istəyindən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin hətta qeyri-azərbaycanlılardan ibarət olan üzvləri belə haqsızlıqla barışmaq istəməyərək, Rəyasət Heyəti 1923-cü il avqustun 14-də bu məsələni öz iclasında müzakirə edərək, qərara almışdır ki, RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi (ZÖK) qarşısında vəsatət qaldırmışdı ki, kənd təsərrüfatı vergisinin azaldılması ilə bağlı təcili tədbirlər görülsün [9, 133, 90arx.].

Üçcildlik və yeddicildlik "Azərbaycan tarixi"nin müvafiq cildlərində, eləcə də Z.M.İsayevin "Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycan kəndində vergi siyasəti (1921-1925-ci illər)" mövzusunda namizədlik dissertasiyasında konkret olaraq göstərilir ki, 1923-cü il aprelin 23-də "ZSFSR ZaqMİK və ZaqXKS tərəfindən dekretlə vergi həcmi, yığılma qaydaları, müddəti və müəyyən edilmiş imtiyazlar verildi" [bax: 4, 20-21]. Azərbaycan SSR üçün müəyyən edilmiş vergi həcmi haqqında yuxarıda söz açdıq. Bəs imtiyazlar kimin üçün idi? Tədqiqatçılar nədən Cənubi Qafqaz respublikaları üçün təyin olunmuş vergilər və imtiyazlarla bağlı müqayisələr aparmırlar?

1923-cü ildə Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 30 mln. pud idi, hərçənd əkin sahələrinin həcmi 1922-ci illə müqayisədə artmışdı, amma məhsuldarlıq müqayisədə xeyli az idi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti birtərəfli qaydada ZSFSR rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş rəqəmi 1 mln. 840 min pud azaldaraq 3 mln. pud həcmində, yəni hasil olunan ümumi məhsulun 10%-i qədərində müəyyən etmişdi. Bundan əlavə, Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyəti RK(b)P ZÖK-ə bildirdi ki, kənd təsərrüfatı vergisinin azaldılması məsələsi ən qısa müddətdə həll olunmalıdır, əks təqdirdə vergi yığılması ilə bağlı hazırlıq işləri və verginin toplanılması dayandırılacaq [4, 20-21].

Qeyd edək ki, ZSFSR-in ali orqanları Cənubi Qafqaz respublikaları arasında vergi bölgüsü apararkən çox kobud və açıq şəkildə özlərinin qeyri-obyektivliklərini nümayiş etdirirdilər. Cənubi Qafqaz respublikaları üzrə vergi yükünün bütün ağırlıqları bilərəkdən Azərbaycan SSR-in üzərinə qoyulurdu. Nəzərdə tutulduğuna görə Azərbaycan SSR Cənubi Qafqaz respublikaları üçün müəyyən edilmiş vergi yükünün ümumi həcmnin 51,7%-ni ödəməli idi, Gürcüstanın payı 37,7%, Ermənistanınki isə 10,6% təyin edilmişdi [7, 30.08.1926]. Bu hələ hamısı deyil. Əslində vəziyyət daha acınacaqlı idi. Azərbaycan SSR bundan daha çox vergi ödəyirdi. Nə Ermənistan, nə də Gürcüstan tədqiq etdiyimiz dövrdə bir dəfə də olsun, vergi planlarını tam yerinə yetirməmişdilər.

Azərbaycan K(b)P MK-nin Rəyasət Heyəti 1923-cü ilin vergi məsələsini sentyabrın 10-da təkrar müzakirə etdikdən [9, 133,158] sonra RK(b)P ZÖK-ün Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR-in etirazını müzakirə edərək, həm Azərbaycan SSR-in, həm də Ermənistan və Gürcüstanın vergi stavkalarını 10% [9, 133,179; 11, 5.10.1923] azaltmaq məcburiyyətində qalmışdı, hərçənd sonuncuların vergi payları onsuz da az idi.

Beləliklə, 1923-cü il dekabrın əvvəllərinə Azərbaycan SSR-də buğda vahidi ilə 2231813 pud vergi toplanmışdı. Həmin il Ermənistan və Gürcüstan üzrə toplanılmış verginin həcmi müvafiq olaraq 896152 və 989064 pud idi ki, bunların da toplam həcmi 1885216 pud idi, yəni bütövlükdə Azərbaycan SSR-də yığılan vergidən 346597 pud az idi (hesablamalar bizimdir – G.Y.) [11, 7.12.1923].

Belə ayrı-seçkilik adambaşına vergi təyin olunmasında da özünü göstərirdi. XMK-nın müvəkkili Teymur Əliyevin 1924-cü il fevralın 27-də "Kommunist" qəzetinə verdiyi müsahibəsində bildirilir ki, 1923-cü ildə bir gürcü 1 rubl 11 kopeek, erməni 1 rubl 45 kopeek,

Tarix və onun problemləri, № 4 2012

azərbaycanlı isə **2 rubl 32 kopeek** vergi ödəmişdir. Göründüyü kimi, azərbaycanlı gürcü ilə müqayisədə iki dəfə artıq vergi verirdi. Bu hal növbəti illərdə də təkrar olunmuşdu.

1924-cü ildə gürcü üçün 1 rubl 89 kopeek, erməni üçün 2 rubl 76 kopeek, azərbaycanlı üçün isə **3 rubl 80 kopeek** vergi təyin olunmuşdu [7, 27.04.1924]. Onu da qeyd edək göstərilən dövrdə Ermənistan SSR-in əhalisinin böyük hissəsini azərbaycanlılar təşkil edirdi və gürcülərlə müqayisədə əlavə ödənilən fərq də onların hesabına toplanılırdı. Yəni vergilərin ödəniləcək ağır fərqi hər yerdə azərbaycanlıların hesabına yerinə yetirilirdi.

Burada bir məqama da toxunmaq maraqlı olardı: vergi daxil olmalarından və emissiyadan (büdcə) ZSFSR üçün ayrılan vəsaitlər üç respublika arasında aşağıdakı kimi bölüşdürülürdü:

Gürcüstana – 55%, Azərbaycan SSR-ə **35-40%** (bu rəqəm dəyişkəndir – seçmə bizimdir – G.Y.), – Ermənistana isə – 11% [7, 11.03.1923]. Göründüyü kimi, Azərbaycan SSR verdiyinə müqabil olaraq daha çox almalı olduğu halda, daha az alırdı.

Faktiki olaraq 1923-cü ildə ödənilmiş verginin məbləği 2838669 pud idi [9, 220,62]. Azərbaycan kəndlilərinin istismar səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə həmin rəqəmi inqilabdan əvvəlki nisbətən sabit olan 1912-ci illə müqayisə edək, hərçənd respublika rəhbərləri III Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında iddia edirdilər ki, "Azərbaycan kəndliləri çarizm dövründəkinə nisbətən 6,5 dəfə az vergi ödəyirlər" [12, 76-77]. Əslində isə vəziyyət tamamilə başqa cür idi. Dediklərimizi təsdiq etmək məqsədilə aşağıdakı cədvəli tərtib etmişik [13, 220,62; 11, 136, 159arx., 160; 12, 76-77]:

*Cədvəl 1*

Vergilərin yığılması

İllər	Daxil olmuş vergi məbləği (rublla)	Becərilən sahə – des.	Təsərrüfatın sayı	Çalışanların sayı
1912-14	2832332	3877012	347000	1473425
1922	1750000	540000	300000	1393425
1923	2838669	855000	315000	1393425

*Cədvəl 2*

Vergi normaları

İllər	1 desyatınə	Bir təsərrüfata	Adambaşına
1912-14	0 r 73 k.	8 r. 16 k.	1 r. 89 k.
1922	3 r. 24 k.	5 r. 83 k.	1 r. 26 k.
1923	3 r. 31 k.	9 r. 01 k.	2 r. 04 k.

Cədvəldən göründüyü kimi, 1923-cü ildə daxil olan verginin məbləği 1912-ci ildə yığılandan 5337 rubl artıq idi, hərçənd becərilən torpaq sahələrinin həcmi həmin dövrlə müqayisədə təxminən 3 mln. desyatinə azalmışdı. Vergiyə cəlb olunan təsərrüfatların (32 min) və adamların (təxminən 100 min) sayı da azalmışdı. İnqilaba qədər becərilən hər desyatin sahə üçün kəndlidən 0 rubl 73 kopeek alındığı halda, 1922 və 1923-cü illərdə müvafiq olaraq 0,324 və 0,331 rubl vergi verməli idi. Amma təsərrüfatların və əməkçilərin ödədikləri vergi

təxminən eyni səviyyədə qalmışdı. Rəqəmlərə diqqət edilsə görünür ki, alınan fərq 1912-ci ildəkinə nisbətən 4,5 dəfə çox idi. Bu o demək idi ki, kəndli becərdiyi az sahədən nə əldə edirdisə, onun çox hissəsi əlindən alınırdı. Bununla da kəndlinin torpağı becərməyə olan marağı öldürülürdü.

1924-cü ildə bütövlükdə Azərbaycan SSR üzrə verginin məbləği artırılmış və 5 mln. 446 min rubl müəyyən edilmişdi [9, 145,167]. Təbii ki, respublika bu məbləği ödəmək imkanında olmamışdı. Həmin göstərici yalnız 1928-ci ildə yerinə yetirilmişdi. 1924-cü ildə ödənilən verginin faktiki məbləği 3 mln. 633 min pud olmuşdur [9, 145,167]. Onu da qeyd edək ki, 1924-cü ildə respublikada qıtlıq olmuşdu; quraqlıq və sərt qış respublikanın kənd təsərrüfatına 4490314 rubl dəyərində zərər vurmuşdu [4, 25]. Ona görə də Zaqafqaziya MİK və XKŞ hər üç respublikanın ayrı-ayrı qəzalarında verginin həcmi azaltmağı mümkün saydı (hərçənd güclü şaxtalardan ən çox zərər çəkən Azərbaycan SSR olmuşdu) və bu barədə Azərbaycan K(b)P MK-ya teleqramla məlumat verildi [9, 138, 124-125].

Amma təəccüb doğuran odur ki, 1924-cü ildə bütün **20-ci illər ərzində Azərbaycan SSR üçün ən yüksək vergi norması dekretləşdirilən zaman** ZaqMİK-ə sədrlik edən S.Ağamalıoğlu olmuşdur [11, 5.06.1924]. O, nədənsə ZSFSR-dəki gürcü və erməni nümayəndələrindən fərqli olaraq, heç olmazsa Azərbaycan SSR-in real vəziyyətindən çıxış edib, onun maraqlarının müdafiəsinə heç cəhd də göstərməmişdir. Bu iradımızı bildirdikdən sonra onun başqa məqamla bağlı söylədiklərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. ZSFSR-in yaradılması məsələsi müzakirə edilərkən 1922-ci il aprelin 10-da Azərbaycan K(b)P MK-nın plenumunda çıxış edən Orconikidze bildirmişdi ki, "əgər məsələ çox ehoistcəsinə qoyularsa, düzünü demək lazımdır ki, burada daha çox Azərbaycan, daha az isə Gürcüstan "inciməlidir", ona görə ki, o kasıbdır, Ermənistan isə əsla "inciməyəcək...". Bunları eşidən S.Ağamalıoğlu cavabında «**Boşuna şeydir, Azərbaycan nefti haradan alıb ki? Allahın qohumu-zadı deyil ki? Neft varsa, deməli hamımız üçündür**» [14, 131]. Burada hər hansı izahat verməkdən vaz keçirik.

Respublikadan artırılmış vahid kənd təsərrüfatı vergisi yığılmasından əlavə, bir sıra Ümumittifaq və yerli təşkilatlar dolayısı yollarla əlavə vergilər toplamağa çalışırdılar. ZaqMİK və ZaqXKŞ Rəyasət Heyətləri özlərinin 9 iyul 1924-cü il tarixli birləşdirilmiş iclaslarında bu halı müzakirə etmiş və qərara almışlar ki, "Azərbaycanda vahid kənd təsərrüfatı vergisi ödəyiciləri hər hansı başqa vergiyə cəlb edilə bilməzlər" [11, 20.06.1924]. Bu məsələnin nizamlanılması üçün Azərbaycan SSR XKŞ 14 iyul 1924-cü ildə qərara almışdır ki, "Muğmelstroyun, Çəyirtkə təşkilatı, Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı, Qəzalarda Telefonlaşdırma üzrə Komissiyanın və digərlərinin hər hansı əlavə mükəlləfiyyətləri qanunazidd sayılsın" [13, 144, 124]. Amma ayrı-ayrı fəvqəladə hallarda Azərbaycan SSR MİK və XKŞ-nin icazəsi ilə yol verilirdi.

1925-ci il üçün Cənubi Qafqaz üzrə vahid kənd təsərrüfatı vergisi dekretləşdirilən zaman ona bir sıra düzəlişlər edilmiş və vergi respublikalar arasında aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: Azərbaycan SSR-in payına 2 mln. 700 min, Gürcüstanın payına – 2 mln. 200 min, Ermənistanın payına isə 1 mln. 100 min rubl, cəmi 6 mln. rubl düşmüşdü, amma şərt qoyulmuşdu ki, "xırda dəyişikliklər edilə bilər" [7, 3.06.1925]. Az sonra bu "xırda dəyişikliklər" özünü göstərdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Azərbaycan SSR Cənubi Qafqazın əsas vergi ödəyicisi təyin edildi və ümumi həcm 51,7%-i onun payına, yəni Ermənistan və Gürcüstanın birlikdə ikisinin payına düşən vergidən çox hissəni o ödəməli oldu [7, 30.08.1926].

1925-ci il üçün vergilərin 2 dəfə, yəni 2,7 mln. rubladək azaldılması Azərbaycan tarixi

ədəbiyyatında, o cümlədən, üçcildlik "Azərbaycan tarixi"ndə "Kommunist Partiyası və Sovet hökumətinin Azərbaycanın zəhmətkeş kəndlilərinə qayğısı" [1, 334-336 və s.] kimi dəyərləndirilir. Bildirmək istərdik ki, bu "qayğı" təkcə Azərbaycan SSR kəndliləri üçün nəzərdə tutulmamışdı. O bütövlükdə İttifaq kəndlilərinə şamil edilirdi. Əgər 1924-cü ildə bütün İttifaq üzrə 470 mln. rublluq vergi dekretləşdirilmişdisə, 1925/26-cı ildə bu rəqəm 280 mln. rubladək azaldıldı. Bu onunla izah olunur ki, 1924-cü ildə zor gücünə və sair yollarla bütövlükdə İttifaqda 340 mln. rubl vergi yığmaq mümkün olmuşdu [7, 24.05.1925]. Bu səbəbdən də kəndlidən alınacaq bir şey qalmamışdı və bu sahədə əlavə cəhdlər kəndlilərin səbir kasasını daşdıra bilərdi. Hər cür anlaşılmazlığın qarşısını almaq məqsədilə ÜRMİK-in yeni layihəsinə uyğun olaraq qərara alınmışdır ki, 75 rubldan az gəliri olan ailələrə vergi təyin olunmasın. Bundan əlavə vəd olunmuşdu ki, yığılan verginin  $\frac{2}{3}$ -si yerlərdə saxlanılacaq [7, 4.05.1926]. Nəticədə 1925/26-cı ilin vergisi ötən illərin borcları da nəzərə alınmaqla, 3078993 rubl məbləğində yığılmışdı.[9, 145, 167].

Vergi stavkası hər il korrektə edildiyindən tədricən sabitləşdi və sonrakı dövrlərin qüsurları o qədər də çox olmadı. Bu da vergi siyasətinin kəndlilər tərəfindən tədricən normal qarşılanması ilə nəticələndi.

1926/27-ci ildə vahid kənd təsərrüfatı vergisi, ötən illərin borcları da yığılmaq şərtilə, əmlakdan vergi ilə əvəz edildi. Belə əvəzləmənin fərqi onda idi ki, əgər əvvəllər verginin həcmi yuxarıdan xəyala gələn rəqəmlə dekretləşdirilirdisə və kəndli də bunu nəyin bahasına olursa-olsun, əlində heç nəyi olmasa da ödəməli idisə, indi onlar yığılmış məhsulun konkret bir hissəsini ödəməli idilər. Bu dövrdən əkin sahələri üçün vergi 30 rubl, əkilmiş sahələr üçün 45 rubl, qoruqlar üçün – 18 rubl, at, dəvə və qatır üçün – 15, iribuynuzlu mal-qara üçün – 13, üzümlüklər üçün – 180 rubl müəyyən edilirdi [7, 8.08.1926]. Verginin bu növünün daha bir mühüm əhəmiyyəti də ondan ibarət idi ki, Azərbaycan SSR qonşu respublikaların əvəzinə vergi ödəməkdən xilas olmaq imkanı əldə edirdi.

Azərbaycan SSR-də "əkin" məfhumunun mənası başqa yerlərdəkindən xeyli fərqlənir, belə ki, buradakı əkin və səpin üçün yararlı torpaqlar su qıtlığı üzündən illərlə becərilməmiş qala bilər və ya, əksinə, su bol olan yerlərdə kəndlilər yararsız yerləri də məmnuniyyətlə əkib-becərilir. Azərbaycan SSR-də su qıtlığını nəzərə alan Ali İqtisadi Şurası (AİŞ) burada yalnız səpilmiş sahələri vergiyə cəlb etməyi qərara almışdı [13, 144, 124].

Sonrakı illərdə respublikada kənd təsərrüfatı vergisinin yığılması müəyyən qədər tənzimləndi. Vergi yığımı işini sonrakı illərdə təşkil olunmuş vergi ödəyici obyektlərinin uçota alınması yüngülləşdirdi. Uçotun düzgün aparılması üçün kəndlərdə sakinlərin yığıncaqlarında seçilən xüsusi uçot komissiyaları yaradılırdı və qəza vergi komissiyaları da onların işinə nəzarət edirdi [9, 168,10]. Lakin kənd təsərrüfatının kolxozlaşdırılmasına keçməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədəki nailiyyətlər öz əhəmiyyətini itirdi.

Beləliklə, vergi ilə bağlı Azərbaycan kəndlisinə münasibət məsələlərinin təhlilinə yekun vuraraq, qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar respublikada vergi təyini və yığımı məsələləri son dərəcə pis təşkil olunmuşdu, üstəlik Azərbaycan kəndlisi qonşu respublikaların kəndlilərinin də payına düşən verginin xeyli hissəsini ödəmək məcburiyyətində idi. Yalnız əmlak vergisinə keçilməsi onu bu məcburiyyətdən xeyli azad etdi, bu məsələnin tam həlli isə ZSFSR-in ləğvindən sonra baş tutdu.



## İSTIFADƏ OLUNAN MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III c., I hissə. Bakı, Elm, 1973, s.
2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. 6-cı cild. Bakı, Elm, 2000, s.
3. Токаржевский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства в 1921-1925 гг. Баку, 1956.
4. Исаев З.М. Налоговая политика в Азербайджанской деревне в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Баку, 1974, s.
5. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку, 1988, с. 479.
6. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР. Баку, 1921, №6, №9.
7. "Kommunist" qəzeti, müxtəlif illər.
8. Зейналова С.А. Помощь трудящихся Азербайджана голодающим Поволжья (1921-1922 гг.) // Материалы по истории Азербайджана. Музей истории Азербайджана АН Азербайджанской ССР, т. VIII. Баку, Элм, 1973, с. 63-79.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 1, siy. 74, iş 127; 133; 136; 138; 145; 220.
10. Газета «Бакинский рабочий», разные годы.
11. Газета «Заря Востока», разные годы.
12. III Всеазербайджанский съезд Советов. Баку, 1924, с. 76-77.
13. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi, f. 379, siy. 3, iş 144; 168; 220.
14. Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации. 1922-1923. Ереван, 1969, с. 131.

**ЙЕТИРМИШЛИ ГЮЛЬЧИНЕ,**  
*Институт истории НАН Азербайджана*

### ВОПРОСЫ СЕЛЬХОЗНАЛОГА и АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ КРЕСТЬЯНСТВО (20-е годы XX века)

В статье рассматриваются вопросы становления и упорядочения сельхозналога в 20-е годы XX века в Азербайджанской ССР и отношение соответствующих органов к крестьянам республики, приводятся параллели налоговзимания при царизме и в советское время. Особо подчеркивается помощь Азербайджанского крестьянства голодающим Поволжья.

**YETIRMISHLI GULÇIN**  
*Graduate of the Institute of History of Azerbaijan National Academy of Sciences*

### AGRICULTURE TAX ISSUES and AZERBAIJAN PEASANT (20-th years of XX century)

This article discusses the issues of formation and ordering of agricultural tax in 20 years of the twentieth century in the Azerbaijan SSR and the attitude of the authorities to the farmers

---

Tarix və onun problemləri, № 4 2012

of the republic, is a parallel tax levy under the tsars and the Soviet period. Emphasizes assistance to the starving peasants of the Volga region of Azerbaijan.

*Rəyçilər: t.ü.f.d. C.Bəhmənov, t.e.d. A.Məmmədov.*

*AMEA "Müasir Azərbaycan tarixi" şöbəsinin 18 iyun 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol N 10)*